

Aljoša Pužar

(META)LIMINALNI DISKURZ

Aljoša Pužar, Filozofski fakultet, Rijeka, prethodno priopćenje

UDK 81'42
82.0

Rad se u vidu propedeutičkog uvoda zanima izgradnjom specifičnog diskurza onih zona i entiteta (konceptualno neovisnih o opipljivoj prostornosti) koji su zbog svoje opazljive međusnosti (in-betweenness) i procesualne prirode u kulturalnoj i književnoj povijesti opisivani kao liminalni. Prividna motrenja drugog reda omogućila su nastanak posebnih autoreferencijalnih percepcija i/ili opisa liminalne posebnosti. Ti se fenomeni, kao konstitutivni čimbenici, obično ugrađuju u širi (liminalni) diskurz koji postaje zagledanim u sebe i prividno svjesnim vlastita položaja - (meta)liminalnim.

Ključne riječi: zona/entitet, diskurz, liminalnost, (meta)liminalnost, promatranje drugog reda, autoreferencija

“Ovdje se srećemo s estetikom graničnog područja između kaosa i reda, margine, područja ‘katastrofe’ u kom raspad sustava može biti isto što i prosvjećenje.”
Hakim Bey

1. Uvod: Pojmovna i metodološka polazišta

Ovaj prilog kani biti prinosom sve razvijenijoj a u nas slabije zastupljenoj diskusiji o (ne)korisnosti uporabe koncepta liminalnosti (*međusnosti*; lat. limen > prag /mjesto prolaska, međuprostor/) u raščlambi raznovrsnih kulturalnih fenomena, uključujući tu i raščlambu verbalnih tekstova. Njime se u izravnu vezu nastoji dovesti pojam i poimanje liminalnosti sa zakonitostima izgradnje diskurznih formacija shvaćenih u najširem smislu. Diskusija pretpostavlja postojanje (misli se: u zoni diskurznog tkanja) liminalnih zona i/ili entiteta. Pri tome se pojmovi zona i/ili entitet ovdje ne smatraju tek terminološkim fiksiranjem gole “ovozemaljske” spacijalnosti ili nazivom za neku

“po sebi postojeću stvar”, već, naoko mnogo neodređenije, terminom za “uočljivu stvar/prostor”, bez obzira na njezin ontološki ili spoznajni status, a čije eventualno utvrđivanje i eksplikacija ionako više ovise o odabranoj metodološkoj paradigmi, nego li o spoznajnim učincima “dohvatljive stvarnosti”. U takvu se zonu/entitet može, dakle, potencijalno prometnuti svaki zamislivi (među)prostor konstruiranja.

Tako shvaćene zone/entiteti izlažu se procesima motrenja isključivo putem svojih diskurza, koje se, pak, ovdje smatra velikim, donekle strukturiranim aglomeratima verbalnih i/ili neverbalnih znakova i tekstova, razmjerno odčitljivih kontura, koji se okupljaju/grade oko istaknutih (stožernih) diskurzni žarišta (mitema, ideologema, slika, topografskih kota, političkih metafora itd.).¹ Pretežiti se dio ove gradnje odčitava kroz dostupne narativne prakse, pa je takve zone/entitete (točnije, njihove diskurze ovjekovječene kao trag kulture) moguće dijelom “čitati” i kao konstrukte podložne raznovrsnim analizama iz sfere diskurzne stilistike. Radom se nastoji ukazati na specifične procese referiranja na vlastitu liminalnost koji u slučaju pojedinih zona/entiteta rezultiraju izgradnjom (meta)liminalnog diskurza kao prividne tvorevine drugog reda.² Procese tog i takvog promatranja i diskurzne gradnje u kolektivnim entitetima provode “odabranici” ili “kontrolori”, koji se u različitim segmentima ili školama kulturalne teorije (ali i tradicionalnih disciplina na koje se ova nastavlja ili naslanja) nalaze pod različitim imenima, premda im se ponajvećma pripisuje donekle slična uloga.³

¹ Takvo je diskurzno žarište važan signal za uočavanje i odčitavanje liminalnih zona, tj. diskurzni tvorbi koje ih zastupaju u svijetu jezika - tijelu kulture. Sraz, primjerice, ratoborne danuncijanske političke metafore “Željezna glava” (korištene za riječke ardite) s rado korištenim retoričkim toposom “Grad Holokausta”, ocrtava pukotinu i povijesnu psihotraumu riječkog prvog poraća, baš kao i odčitavanje tih žarišta u srazu s diskurzni tvorevinama okupljenima oko futurističke metafore “Grad života”. Ti se topisi uspostavljaju kao istaknute točke za ocrtavanje hibridne i liminalne diskurzne formacije, koja kao dostupno sučelje prati sudbinu jedne autonomne temporalne zone - danuncijanske Rijeke.

² Promatranje drugog reda, promatranje je promatranja - uočavanje, poimanje i raščlamba prethodnih baznih motrenja, percepcija i analiza. Pojam je populariziran u teorijskoj biologiji, kibernetici i sistemskoj teoriji.

³ Foucault u “Poretku diskurza” iz 1971. opisuje niz vanjskih i nutarnjih sustava kontrole i razgraničenja diskurza, pri čemu se vanjski javljaju kroz različite forme isključenja, a nutarnji u vidu ovladavanja “događajnošću” i “slučajem” pomoću sređivanja, klasifikacije i distribucije. Ipak, on iznosi i pripomene o društinama *nositelja* pravila za regulaciju diskurza (primjerice grčkih rapsoda) koji održavaju kastinski stupanj zatvorenosti i nedodirljivosti. Kao i autorskom nadzoru nad tekстом, i ovakvom nadzoru Foucault pripisuje ograničeni doseg, tj. jasnu utopljenost u šire mehanizme. Imajući u vidu ta ograničenja, razvidno je kako pojedini dijelovi rasprave (premda neizravno i “iz suprotna smijera”) donekle podsjećaju na burdževske pretpostavke o silnicama i silnicima koji unutar polja (primjerice “intelektualnog”) ostvaruju bolje, odn. u svjetlu ovog rada, demurške i nadzorne pozicije. Prenijevši se, primjerice, na plan književnog folkora, nameću se paralele prema povlaštenim funkcijama pripovjedača (kreatora), kazivača (medijatora i sukreatora), zapisivača (fiksatora u jeziku i sukreatora) i promatrača višeg reda - folklorista (do/nositelja norme i sukreatora). Pri tome je jasno da u diskurzu književne folkloristike sudjeluju i drugi subjekti i strukture (“silnice”), ali im se tradicionalno pridaju pasivna, statična, subalternna ili hegemonizirana svojstva. Vezu fukoovske građevine s paramarksiističkim učenjima o hegemoniji i

Metodološka polazišta za raščlambu rad nalazi u eklektičkom i slobodnom variranju diskurznoteorijskih i sistemskoteorijskih motiva sa spoznajama iz kulturalne antropologije i, naročito, političke antropologije, te odgovarajućim kulturnopovijesnim i književnopovijesnim oprijemljenjima. Ciljana se uporaba dijela diskurznoteorijskog inventara ponajviše nastavlja na fukoovske i srodne poglede na problematiku diskurza, a mnogo manje na lingvističke ili pragmalingvističke porabe i raščlambe ili na njihove teorijske izvedenice. Pri tome se operira premisom o diskurznoj naravi cjelokupne ljudskosti dostupne motrenju. Premda je (primjerice u filozofiji ili prirodoslovlju) moguće zamisliti i druge razine i tipove motrenja, nemoguće je, regbi, zamisliti nediskurzivno odčitavanje rezultata motrenja ili pojmiti njihovo sudioništvo u cjelini ljudske kulture funkcionalno izvan odčitljivog diskurza.⁴

Rad poglavito priznaje i prihvaća konstruktivistička, antiesencijalistička i relativistička "pravila igre", kao i nevjericu glede mogućnosti definitivne fiksacije značenja, nasljeđenu od dekonstrukcije, kako se već i uobičajilo u kulturalnoteorijskoj diskusiji o liminalnosti kojoj se prilog kani rubno pridružiti. Eklektizam i slobodno variranje (i samo donekle odčitljivo kao moguće tekstualno oprijemljenje hibridizacijskih, ergo "liminalnih" struktura mišljenja) pojmova ne sabotiraju, dakle, temeljne epistemološke orijentire.

2. Liminalne zone i liminalni entiteti

Tradicionalno shvaćanje liminalnosti u sferi humaniore dovelo je, vremenom, do svojevrzne inflacije samog pojma i termina, smislom ukopane u početne kulturalnoantropološke uporabe. Liminalna zona (kojoj se podaruje spacijalni karakter

nadzoru bilo bi teško braniti, kada se ne bi uzela u obzir relativnost autonomije nadzornog i demiurškog poslovanja koje i samo opstoji jedino na vjetrometini "u diskurz sapeta kaosa" i ovisi o dubljoj diskurznoj tektonici. Vidljivi i čitljivi nositelji nabitranja svijeta u diskurzni reljef i kod Foucaulta se prepoznaju kao prividno autonomni produkti subjektivizacije, govorni subjekti kojima autor priznaje barem izloženost "prorjeđivanju", tj. filtriranju i razvrstavanju (naposljetku - hijerarhizaciji) prije njihova ovjerenog stupanja u polje diskurza. (Foucault, M., Znanje i moć, Nakladni zavod Globus, 1994.)

⁴ Ovdje se radi o epistemološkim konzekvencama važnog i dalekosežnog prevladavanja "nediskurzivnosti" i uspostave "totalne diskurzivnosti" kakvu, primjerice, nude i teoretičari/ke nove ljevice Ernesto Laclau i Chantal Mouffe: "Naša analiza odbacuje razlikovanje između diskurzivnih i nediskurzivnih praksi. Ona potvrđuje a) kako je svaki objekt konstituiran kao objekt diskurza, sve do toga da nema objekta datog izvan diskurznog stanja emergencije; i b) da je svako razlikovanje između onog što se uobičajilo zvati lingvističkim i biheviorističkim aspektima društvene prakse ili netočno razlikovanje ili mu valja naći mjesto razlikovanja unutar društvene produkcije smisla, koja je strukturirana u formi diskurzivnih totaliteta. Foucault, primjerice, koji je zadržao razlikovanje - po našem mišljenju nekonzistentno - između diskurzivnih i nediskurzivnih praksi, pokušava odrediti relacijski totalitet kojim se utemeljuje regularnost disperzije dikurzne formacije. No on je to kadar učiniti samo na način diskurzne prakse (...)" (Laclau, E. - Mouffe, Ch., "Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics", Verso, London, 1985, 1987; citat prema: Laclau, E. - Mouffe, Ch.: "Hegemony - The genealogy of a concept" /u: Seidman, S. - Alexander, J. C.: "The New Social Theory Reader", Routledge, London - New York, 2001. str. 77/)

bilo u opipljivom, bilo u "opipljivom" /virtualno zasnovanom/ smislu) tako se obično definira kao zona kojom u nekom temporalnom odsječku ovladava "međustanje", te se to stanje promatra kao amalgam dvaju ishodišnih stanja (odn. često, u posve linearnom smislu: ishodišnog i ciljnog /primjerice u periodizacijskim raspravama koje tradicionalno impliciraju i pojmove poput "svijeta" i "razvoja"/). Ova nas pozicija postavlja pred više problema. Prvo, u analizi rečenih zona ne bi trebalo a priori zanemariti prostor treće vrijednosti, ostvarene u vidu kulturalno-aglomeratskog viška, pretička tekstova i uopće označitelja nastalih na mjestu iskliznuća iz dvije ili više unaprijed postavljenih paradigmi. Specifičan bi se lom u proizvodnji i potrošnji kulturalnog proizvoda (te u disciplinarnim pogledima na njegovu prirodu) - kao i prateće diskurzne tvorbe (koje na razini političke ekonomije /ili naprosto: razmjene/ humanističkih spoznaja ostaju u sferi tzv. "trećeg ili neutralnog mita"), tako nadavao zasebnom metodološkom vrijednošću, "dostignućem" koje zaradi temeljnog definiranja, ali i neizbježnih "interpretativnih zadaća" valja neprekidno oponirati konvencionalnim "lomovima", primjerice onima što se podastiru kao gradivni čimbenici svijeta nacionalističke konvencionalnosti, sustava hegemonijske nominacije operabilne posredstvom, primjerice, uobičajenih etastičkih mitova. No, unatoč načelnom priznavanju postojanja svijeta trećih vrijednosti i usprkos metodološko-mitološkim strukturama (ili strategijama gledanja) koje to priznanje neminovno (ali počesto i prividno!) prate, konačna se priča o specifičnosti liminalne zone pokazuje epistemološko-logički šupljikavom. Pogled iz perspektive uronjenosti u amalgam još je uvijek pogled ovisnika spremnog na konvencionalne ustupke ishodišnim modelima. Angažirani humanist koji se zanima liminalnom zonom, ako se i sam naslanja i nastavlja na zadanu strukturu kolektivnog sjećanja (socijetalnog učenja) u koju je uronjena ta zona (čak i kada se toj strukturi pridružuje prividnom drugošću *margin*), proizvodi opise naoko zauzimajući poziciju promatrača drugog reda (second-order observer, gotovo u lumanovskom smislu). To mu omogućuje proizvodnju, distribuciju i/ili raščlambu niza narativnih (npr. historiografskih ili književnih) praksi vezanih uz opise uočenih liminalnih "posebnosti". Rečeni humanist (ali i političar, lokalni brijač, polihistor, listonoša i tome slično, dakle općenito subjekt koji zauzima kontrolnu poziciju unutar polja, usmjeravajući - poput prometnika s visokim ovlastima - tijekove izgradnje diskurzne zone: *dispečer* glasina, tračeva, urbanih legendi, obavijesti, izjava, zapakiranih ideologema), proizvodeći sastavnice autoreferencijalnog diskurza vlastite zajednice⁵ tom diskurzu podaruje prividnu

⁵ Tijek izlaganja ne ostavlja nam mnogo prostora za zastajkivanje na raspravi o prirodi i sadržaju pojma "zajednice" kao problematičnom mjestu sociologije, kulturalne antropologije, etnologije, kulturalnih studija i drugih disciplina. S bizarnošću (barem iz perspektive slobodne interpretacije diskurzni tragova) graniče objektivistički i kvantifikatorski pokušaji određivanja čimbenika zajedništva u pojedinim tipovima zajednica. (v. primjerice: Jones, F. L. - Smith, Ph. : "Diversity and commonality in national identities: an exploratory analysis of cross-national patterns" /u: Journal of Sociology, Vol. 37(1), The Australian Sociological Association, 2001/)

prirodu "drugog reda", tj. izdignutosti i samospoznaje. Postojeći (dakako: liminalni) diskurz, postaje prividno zagledanim u sebe i prividno svjesnim vlastite pozicije - (meta)liminalnim, čime se, međutim, ne izbjegavaju slijepe pjege opisivača koji djeluju u opisanoj zajednici, a koje (najčešće kao opća mjesta ili petrificirani mitemi) ostaju upisanima u tkivo diskurza, otvarajući napukline vidljive promatračima višeg reda ili zastupnicima konkurentskih naracija.

3. Jesu li liminalne zone liminalnije od neliminalnih?

Epistemološka dilema koja proizlazi iz pitanja o (ne)posebnosti liminalne zone u odnosu na druge zone, svakako je u argumentaciji (bilo afirmativnoj, bilo dekonstrukcijskoj) cirkularna (esencijalistička iz esencije i antiesencijalistička iz nespoznatljivosti esencije). S jedne strane svaka se kulturalna zona, čak i ako je zamislamo u granicama koje odgovaraju tek granicama kulture nekog subjekta, granicama pojedinčeva "ostvarenog mozganja", po svojoj prirodi nadaje liminalnom, utoliko u koliko joj je priroda dinamički koloplet prethodnih i potonjih, te neprekidno nadolazećih i/ili dodirnih (intruderskih i/ili adstratnih) stanja. Kada, pak, kažemo "priroda", svjesno zaobilazimo epistemološki odabir, te ne znamo je li u njoj čitamo (u esencijalističkom smislu) srž "po sebi", kojoj pridodajemo sekundarne odlike i preko njih joj se nastojimo, nemoćni, približiti, ili, pak, u antiesencijalističkom, objumljujemo i razgraničavamo perceptivnu i autoperceptivnu građevinu svojstava, pri čemu se taj naš antiesencijalistički poriv svodi na pojam o entitetu kao dinamičkom skupu čitanja, samočitanja i čitanja samočitanja nagomilanih i u kulturi prepoznatih sekundarnih svojstava (ali i vakantnih mjesta, praznina i pukotina, koje sve redom zastupaju eventualno nepostojeća, a očekivana ili sluteća svojstva ili pak ona što nam na koji drugi način izmiču obuhvatu promatranja). Iz tog dinamičkog skupa silnica emergira konstruirana "priroda" promatranog entiteta, donekle kontrolirano gomilanje šire shvaćenih lumanovskih *komunikacija*, mjestimice utjelovljeno ("uhvaćeno") u diskurzu, tj. u kompleksnom tekstualnom i inom tragu kulture, filtriranom, ispriopijedanom i podložnom promatranju⁶.

⁶ Lumanovska je "komunikacija", pojednostavljeno, specifični djelatni čimbenik ("operacija") društvenih sistema koja se, po Luhmannu, javlja kao jedinstvo odašiljanja (emisije) ili komunikacijskog čina, obavijesti (informacije), te razumijevanja. Komunikacija nije obična percepcija Altera koju provodi Ego, jer potonjoj nedostaje razlikovanje odašiljanja i obavijesti. Pojedinačne komunikacije proizvode se iz rekurzivne komunikacijske mreže koja predstavlja jedinicu sistema i instrument je njegove autopoeize. Ovdje se termin rabi u mnogo širem smislu kao naziv za gradbenu jedinicu nekog očitljivog entiteta, za "zaokruženu percepciju". Pojedini se sistemskoteorijski motivi slobodno i pragmatično uklapaju u eklektično tkivo ovog izlaganja, pa valja ukazati na ključne izvore, bez želje za postizanjem prvida izravne i vjerne primjene lumanovskog aparata, koji nije lako uklopljiv u epistemološka polazišta rasprave. Dostupno nam je, među inim, bilo utjecajno stanfordsko izdanje Luhmannovih zakladnih "Socijalnih sistema" iz 1984. g. (Luhmann, N., *Social Systems*, Stanford UP, Stanford, 1995.), te koristan pregled Dietricha Schwanitzza ("Teorija sistema i književnost", Naklada MD, Zagreb, 2000). O klasičnom lumanovskom sistemskoteorijskom pogledu na teritorijalne granice (što se, donekle, može dovesti

Sve nas ovo dovodi i do pitanja **neliminalnih zajednica**, tj. razglabanja o mogućnosti njihova postojanja. Ne zalazeći u raspredanje međusobno potirućih niti suvremenih teorija identiteta, skloni smo vjerovati u teorijsku obranljivost ideje "prirodnih zajednica", u smislu srodnom sociološkim i etnološkim porabama⁷, no samo ako joj se prida i nužna kvaliteta relativnosti i dinamizma. Podjela na liminalne i neliminalne zone kulture može, vjerujemo, biti održiva i to bilo kao facilitator/katalizator klasifikacije i sistematizacije (dakle, kao propedeutički dio sveukupna kulturološkog organona), bilo kao *realan* temelj za raspravu o tome, zašto se neki entiteti spremno proglašavaju i upisuju u diskurz kao liminalni, dok kod drugih taj mitotvoračko-nominacijski proces tek tinja, ili je čak okrenut u suprotnom "smijeru". Neliminalne zajednice mogle bi se definirati kao temeljne komunikacijske zajednice zatvorenog tipa (primjerice, izolirane plemensko-rodovske strukture ili, pak, bića slična Yetiju - snježnom čovjeku), koje bi se od otvorenih kolektiviteta (ili pak subjektiviteta) razlikovale mnogo zadebljanijim granicama kulture, višim "obalama otoka" izdignutog iz pozadine za promatranje. Ipak, i takav bi se zamišljeni entitet kulture (zajednica, kolektiv, pojedinac, obitelj, tekst itd.) nužno izlagao nutarnjim, a, opet nužno, i određenom broju vanjskih faktora dinamizacije vlastitih čitanja, kako drugih, tako i sebe. Prema tome, plauzibilnije bi bilo pokušati provesti razlikovanje liminalnih zajednica u, uvjetno govoreći, hijerarhijskom smislu, te razlučiti izrazitije od manje izrazitih liminalnih zajednica, ili pak, još preciznije: čitljivijih od manje čitljivih. To se stupnjevanje, ipak, ne može provesti bez svijesti o dinamizmu diskurzne liminalizacije. Svaki je eventualni zaključak o stupnju liminalnosti nekog entiteta usto podložan i višestrukim relativizacijama, u odnosu na odabir komparativnog materijala, prirodu i obuhvat "pozadinskog plana" itd. Dakle, svaku je takvu hijerarhiju moguće izložiti kritičkim čitanjima, postkolonijalnim, feminističkim i drugim - podvrći je, u krajnjoj instanci, epistemološkim učincima kulturalnog (tj. transkulturalnog) i svakog drugog relativizma.

u vezu i sa širim tematskim poljem ili praktičnijom primjenom temeljnih postavki ovog izlaganja) v. Luhmann, N., "Teritorijalne granice kao granice sistema", u: Novi Kamov, br. 1, ICR, Rijeka, 2002. Sistemskoteorijskim referencama obiluju teorijski prilozi V. Bitija objavljivani tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća, uključivši i više natuknica iz "Pojmovnika" (Biti, V., "Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije", Matica hrvatska, Zagreb, (2) 2000; natuknice: autopoieza, autoreferencijalnost, događaj, sistem, sustav i dr.). Na talijanskome je jeziku dostupan izvrstan lumanološki glosar skupine autora s predgovorom samog Luhmanna: Baraldi, C. - Corsi, G. - Esposito, E., "Luhmann in glossario", Franco Angeli, Milano, (2)1997.

⁷ O razlikovanju "prirodnih" od "imaginarnih" (u andersonovskom smislu) zajednica u etnologiji, bez obzira što mislili o temeljima takve podjele, v. domaći prilog J. Čapo - Žmegač "Objektivni i subjektivni čimbenici identifikacije sa zajednicom" (u: Etnološka tribina 20, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1997.). Antropološku kritiku andersonovskih postulata iz perspektive razlikovanja pisane i usmene kulture nudi Peter Wogan (Wogan, P: "Imagined Communities reconsidered - Is print-capitalism what we think it is?", u: Anthropological Theory, Vol 1(4): 403-418, Sage, London - Thousand Oaks - New Delhi, 1997.

4. Autoreferencija i upisivanje liminalnosti

Liminalne "liminalne" i liminalne "neliminalne" zone ili entiteti, entiteti kulture uopće, kadikad zapadaju u stanje introspekcijske opsesije, po čijem se intenzitetu počinju razlikovati ili izdizati iz pozadine napučene sličnim entitetima. Psihoanalitički poriv, odveo bi nas do ponešto šaljive teze o "pubertetu" koji, po sebi liminalan (po sebi, opet, u smislu objedinjenih percepcija, a ne esencija), nastupa u trenutku u kojem se entitet počinje batrgati za vlastitu koliko-toliko osiguranu diskurznu opstojnost u nepreglednoj šumi označitelja. Pri tome je teško dokučivo zašto neki od tih entiteta odabiru dinamizam (meta)liminalnih priča, nauštrb prividne sigurnosti većih ili etabliranih kolektivnih naracija. Orijentacija u "šumi simbola" ne događa se od oka. Diskurzne jezgre, moćni mitemi i ideologemi (spleteni oko ikona kao što su "Nacija", "Bog", "Muškarac", "Razum", "Zdravlje" itd.), kratke sažete priče i sintagme čija se arbitrarnost prikrija u ambiciji opće prihvaćenosti, poput magneta okupljaju razasute činjenice kulture, fragmente verbalnih, vizualnih i drugih tekstova, brojne pojedinačne percepcije, pa se entiteti kreiraju i rekreiraju u dijalektičkoj sprezi s tim prepoznatim *svjetionicima* u prividnom (neo)primordijalnom kaosu.⁸ "Manjine koje se ponašaju kao nacije u razvoju", "književnost u službi formiranja nacije"⁹ i

⁸ Takav koncept diskurzne jezgre, u primjeni se nadaje ponešto srodnim Smithovu naučavanju o *mythomoteurima* - konstitutivnim političkim mitovima, mitološko-simboličkim sklopovima koji predstavljaju fokus identiteta nacionalne zajednice, kakve je opisao u utjecajnoj, ali i kritiziranoj, studiji "The Ethnic Origins of Nations" (Blackwell, Oxford, 1986). (O ovome v. primjerice dobru raščlambu istaknutog talijanskog filozofa-hermeneutičara i kulturalnog antropologa Carla Tullio-Altana: C., "Ethnos e civiltà", Feltrinelli, Milano, 1995) Odabir uspješne dikurzne osi, zalag je, tako, za (prividno!) čvršće etabliranje malih i velikih diskurznih građevina. Oko ikone "djeda" složio sam, tako, diskurz obiteljske "ispravnosti" (u ideološkom smislu) Pužarevih, oko ikone "Rijeke" spleo se minijaturni otočentistički hegemonijski diskurz lokalnog autonomističkog pokreta, oko magrisovskog "habsburškog mita" diskurz "Austriae felix", a potom i "stare dobre Mitteleurope", oko ideologema "jugoslavenstva" i pripadajuće političke metaforike o "bratstvu i jedinstvu" i "zjenici oka", dikurz izgradnje i očuvanja polustoljetne južnoslavenske federacije, oko ikone "hrvatstva" ili političke metafore "Europe" danomice se rađaju i obogaćuju nova i nova diskurzna tkanja. Na iole duljim temporalnim odsječcima nama spoznatljivog ("civilizacijski propisanog") kontinuuma posebno se jasno očitava kontingentnost svih sličnih malih i velikih, osobnih ili kolektivnih centriranih diskurznih građevina i njihovih međusobnih razgraničenja.

⁹ Jedan od koncepata zagrebačke književnoteorijske škole iz 60-ih i 70-ih godina dvadesetog stoljeća prisutan, primjerice, u periodizacijskim prijedlozima A. Flakera (v. primjerice Flaker, A., "Književne poredbe", Naprijed, Zagreb, 1968.). Studije "međusnosti" jasno se ocrtavaju u tkivu Flakerove rasprave (kao i srodnih onodobnih rasprava Petrovića, Petrea i drugih), gotovo u duhu ovog izlaganja. Govoreći o "nezakonodavnim književnostima" Flaker razmatra njihove posebnosti, napominjući: "(...) Znači da se u takvim književnostima koje se razvijaju skokovito nekada pojavljuju strukture koje oštro narušavaju osnove ove ili one, u dotičnom razdoblju dominantne stilske formacije, pa tako obogaćuju svjetsku književnost originalnim novotvorbama" (str. 13) Evidentna je, uvažavajući razumljive metodološke razlike, duhovna srodnost ove strukturalističke (u istočnoeuropskom smislu!) rasprave s duhom postpostmodernih teorija trećeg prostora.

tome slično sintagme su i koncepti koji predmnijevaju ideju razvoja s jedne, te mitsku jezgru spletnu oko pojma "Nacije" s druge strane. U toj tenziji za odrastanjem i (kulturalnoantropološkim rječnikom) prelaskom iz faze separacije (odvajanja od majčine dojke) u fazu inkorporacije (pridruživanja svijetu odraslih), tj. iz faze prividno neomeđene fluktuacije diskurznog gradiva u fazu čitljivog dikurza kao relativno strukturirana skupa uočljivih i prepoznatljivih percepcija i samopercepcija vezanih uz neki entitet, zona se ili entitet za neko vrijeme utapaju u Bhabin "treći prostor" koji se za klasične antropologe javlja u prisposobi predvorja, tunela, mosta ili koridora, a za postpostmoderne teoretičare kao svijest o postojanju šire zone mogućih izmaknuća, srodne drugim zonama izmaknuća, kao što su margine i periferije, granice, cijepovi, lakune, diskontinuiteti, inzularni fenomeni i dr. A kada brzopleto kažemo "za neko se vrijeme utapaju", imajući u vidu izmaknuće iz spacijalne ravni percepcije (bila ona "realna" ili "virtualna", "opipljiva" ili "imaginarna") tada se moramo korigirati prizivajući u svijest i mogućnost temporalnog loma ili cijepa, koji otvara mogućnost i potrebu sasvim "pomaknute" vizije kulturalnih koncepata kao što su kronologija, povijest, razvoj, te drugih sličnih samopostavljenih civilizacijskih utega.¹⁰

Moglo bi se, bez obzira na nagomilane nejasnoće, pretpostaviti, kako je pojedinim entitetima zbog ekstrinzičnih ili intrinzičnih faktora (potencijalno možda neuhvatljive prirode) bilo ili jest otežano približavanje odabranoj željenoj diskurznoj jezgri, mitemu ili ikoni. Drugi se, pak, regbi, svjesno opiru nekom bliskom moćnom katalizatoru za "diskurzno zgrušavanje" - mitemu ili ideologemu, strahujući od gubljenja sebe pred adstratnim magnetizmom ili superstratnom diskurznom hegemonijom tog "uzornog" dikurza. Treći, pak, zapadaju (a taj smo slučaj skloni proglasiti najčešćim) u gravitacijsko i magnetno polje više međusobno odmaknutih, pa i sukobljenih diskurznih građevina, te se održavaju u napetoj mreži silnica, ne

¹⁰ Za obuhvatan uvid u spacijalne čimbenike procesa subjektivizacije, života kulture, pa i teorije v. Kirby, Kathleen M.: *Indifferent Boundaries /Spatial Concepts of Human Subjectivity/*, The Guilford Press, New York - London, 1996. Sažeti pregled "spacijalizirane/oprostorene/moći" nedavno je ponudila Sallie Westwood (v. Westwood S., *Power and the Social*, Routledge, London - New York, 2002). Zanimljivu razradu temporalnih aspekata "liminalizacije" u postkolonijalnom kontekstu nudi Homi Bhabha u zaključnom eseju iz zakladne zbirke "The Location of Culture", izvorno objavljenom u *The Oxford literary Review* (9:12-13 /1991) pod naslovom: "'Race', Time and the Revision of Modernity", u kojem se na velikom tijelu dikurza modernosti nastoje dijagnosticirati i nužne temporalne pukotine: "Uvjeren sam da je katahrezično postkolonijalno posleništvo 'omjeravanja vrijednosnog kodiranja' (...) ono koje otvara prekidajuću vremensku zadržku u 'progresivnom' mitu moderniteta, i omogućuje dijasporičnom i postkolonijalnom da bude predstavljeno. No to čini još presudnijom potrebu određivanja diskurzivne i povijesne temporalnosti koja prekida iskazanu 'sadašnjost' u kojoj se zbivaju svi samoizumi moderniteta." (prema verziji objavljenj u: Moore-Gilbert, B. - Stanton G. - Maley, W.: "Postcolonial criticism", Longman, London - New York, 1997; str. 171)

priklanjajući se trajnije niti jednom od polova.¹¹ Entiteti, dakle, koji osvijeste svoju "esencijalnu" (a zapravo neizmjerljivu i motrenju nedostupnu) nemoć da se podvrgnu hegemoniji, oni koji prividno svjesno odaberu politiku otpora, te diskurz grade na djelatnom tretiranju Drugosti, te, naposljetku, oni koji ne mogu provesti hijerarhizaciju uzora i odabir među raspoloživim jezgrama za diskurznu gradnju, dovode se u poziciju "posebnosti" u odnosu na entitete čiji se diskurzi naoko bezpogovorno podvrgavaju trenutno prevladavajućoj mreži odnosa moći, ma kako ta mreža bila kontingentnom. Entitet kojem je put prema vlastitu, spram moćnog i privlačnog adstrata subordiniranu, diskurzu zapriječen ili se od njega zazire, može u prvom slučaju reagirati dodatnim naporima (usp. primjerice pogranični nacionalizam i "kulturu barijere", separatizam i iredentizam) ili, u drugom, krenuti "unatrag", pokušajem zatvaranja granica i komunikacijskih kanala u težnji povratka u (nikad postojeće) zlatno doba samodovoljnosti i samobitnosti "prirodnih zajednica" (usp. primjerice pojave poput kampanilizma, autonomizma, izolacionizma itsl.). Zastupnici, primjerice, kolektivnog entiteta (zajednice subjekata), kontrolori polja - dispečeri, u pokušaju priskrbljivanja zamjenske diskurzne građe pokadkad se okreću raščlambi i naraciji "uočenih" posebnosti, što polju/entitetu/sistemu podaruje dinamički značaj u odnosu na navodno stabilne diskurzne vertikale oko kojih se jate manje nakupine čitljivih glasova. Dinamizam i nestabilnost u odnosu na velike priče može potrajati, ukoliko kontrolori intenzivnim preusmjeravanjem i premrežavanjem uspiju diskurznu gradnju smjestiti u zonu izmaknuća, u golemu slijepu zonu ("mrtvi kut") okolnih hegemonijskih struktura ili u spaciotemporalni cijep. Za ovakav "pobuđeni" entitet, otvara se (upravo epohalno) mogućnost uživanja u trećem prostoru prividnog nepripadanja - dakle u zoni koju smo navikli nazivati liminalnom, a koja se u diskurzu tog i takvog entiteta nužno i jedino bilježi i čita (kao plod second order-razine) kao - (meta)liminalna.

(Meta)liminalno ispisivanje dopuštaju kontrolori polja (dispečeri unutarnjih kulturalnih silnica nekog, poglavito kolektivnog, entiteta ili nadziratelji komunikacijskih kanala prema okolini - "saobraćajci" i "graničari"). To se ispisivanje

¹¹ Ovdje bi se u opsežnijem razglabanju nametnula rasprava o istovrsnosti ovih diskurznih formacija, čije se igre hegemonije i subalternosti odigravaju u Svijetu (Univerzumu) kao sveobuhvatnoj diskurznoj građevini (ili u kulturi vidljivom tragu kaotične pozadine, kojoj je ta diskurzna građevina odraz i sučelje /interface/). Prirodno se, naime, nameću kao jednostavnije analize odnosa među sadržajno srodnim diskursima (npr. diskurza "tradicionalnog liječenja" spram diskurza "medicine"), a kao mnogo složenije i filozofski izazovnije analize odnosa sadržajno udaljenijih ili oko raznorodnijih osi sagrađenih diskurza (npr. odnosa diskurza "Zdrave prehrane" spram diskurza "Vladavine prava"). Također, ne bi trebalo zanemariti svijest o dinamizmu, kontingentnosti i relativnosti ovakvih interdiskurzni razvrstavanja, te realnu nemoć u potrazi za dokazljivim "usidrenjem" percepcija koje očitavamo kroz mrežu diskurznog tkanja. Smještanjem percepcija u vlast diskurznog tkanja, nismo imali nakanu zazivati teorijsko dokidanje pozadinskog kaosa (izvanjskosti, neobilježnosti, neizrečenosti), već smo mu, za potrebe ove rasprave bili skloniji pripisati "nevidljivost" i, posljedično, pretpostaviti kako je čitanje kulture moguće provoditi jedino unutar okvira diskurzivnosti, čak i u segmentima koji streme objašnjenju svijeta - univerzuma neizrečenog.

tada lako u određenom temporalnom odsječku etablira na razini čitljivog diskurza (vidljivog aglomerata verbalnih i neverbalnih znakova kojem je moguće uočiti prevladavajuću prirodu i kakvu-takvu usmjerenost, a čiji se gradbeni čimbenici "jate" oko neke jezgre, primjerice mitema ili političke metafore). Ipak, moguće je zamisliti i bujanje protudiskurza (omiljenog toposa postkolonijalne kritike!), čija bi se građevina uzdizala na kamenu prepoznate liminalnosti i strpljivo otvarala pukotinu/pukotine u tijelu nekog drugog diskurza, kome zagovornici takvog (meta)liminalnog ispisivanja pripisuju hegemonijski značaj i nasilje "velike priče". Ta je mogućnost u kulturalnoj i političkoj povijesti svjetova višekratno konzumirana. Pri tome se često nadavala i konačna "historijska" mogućnost za "veliko" razgraničenje (meta)liminalnog diskurza, s onu stranu subalternih i "izmaknutih" ispisivanja, otvarao se prostor njegove "konačne" etabliranosti, institucionalizacije i hegemonijskog potencijala na različitim razinama i u različitim funkcijama.

5. E(ste)tika i politika (meta)liminalnog diskurza

Sav se plan ove rasprave implicitno oslanja na etička/etnička i politička, a mnogo manje na lingvistička ili estetička pitanja, te time naoko izmiče interesu tradicionalne teorije diskurza u užem smislu, estetike, stilistike i sličnih disciplina. Ipak, sav se žar oko ovih pitanja iscrpljuje u jeziku, koji se daje situacijski pokrenuti i iz govora izlučiti konceptualnu mrežu, kao što se, s druge strane, priroda diskurza očituje kao filtrat "pozadinskog smisla" kroz raspoloživu mrežu uočene (pročitane) kulture. Stoga bi se utemeljenje stilističke (u širem smislu) analize velikih diskurzivnih razgraničenja pokazalo korisnim i u slučaju (meta)liminalnih fenomena. Uvažavanje liminalnih pozicija i stanja, prikladno je za naše, bilo tradicionalnije, bilo suvremenije poimanje tekstualnosti. Raščlanjujući unartekstualne i izvantekstualne odnose, teoretičar "međusnosti" krenut će, ponajprije, od uvažavanja temeljnih osi oko kojih se tekst konstituira, uvažiti će potrebu uočavanja sižea, fabule i sfere baznog diskurza (margine smisla koja se stapa s heterogenim svijetom koji okružuje tekst), ali i potražiti prostor pukotine, diskontinuiteta, cezure, mjesto praznine ili obrata.¹² Liminalije se ponajprije shvaćaju kao marginalije, ali se promiseću i u samostalnu os rasprave, uvijek u službi relativizacije prividno jasnih projekata tekstualne i svake druge gradnje. Otuda slijedi potreba da se bavljenu (meta)liminalnim fenomenima priskrbi/pripiše *dekonstrukcionistička* sloboda (gotovo više u ideološkom, nego li u metodološkom smislu!) u zaobilazanju etabliranih i stoga kolektivnoj percepciji dostupnijih značenja.

¹² De Certeau će u kontekstu svoje rasprave o proizvodnji kulture - "produkciji svagdane" o protegu tekstualnosti reći: "U srednjemu vijeku, tekst se uklapao u teoriju četiri ili šest čitanja koliko ih je mogao podnijeti. I to je bila knjiga. Nadalje, tekst više ne proizlazi iz tradicije. Nameće ga naraštaj produktivističke tehnokracije. Više nije riječ o knjizi na koju se poziva, nego je cijelo društvo postalo tekstem, stvoreno pisanjem anonimnog zakona proizvodnje." (De Certeau, M.: *Invencija svakodnevica*, Naklada MD, Zagreb, 2002., str.43)

Dosad objavljeni prilozi kojima je fenomen liminalnosti smišljeno bio doveden u sferu, primjerice, književnopovijesne rasprave, tek su manjim dijelom odgovorili toj dubokoj potrebi oslobađanja.¹³

Slična se težnja nadaje i glede užih etičkih aspekata (meta)liminalnih gradnji. (meta)liminalni je diskurz, naime, ujedno i provedba specifične politike razlikovanja i imenovanja nauštrb monološkim pričama, što mu, u "konkretnim" povijesnim manifestacijama pridaje specifičnu ulogu i poseban moralni status. Imajući u vidu De Certeauova razglabanja o odnosu "strategija" i "taktika"¹⁴, možemo naslutiti kako se graditelji (meta)liminalnog diskurza rado, u podjeli sila kulture svrstavaju u suverenije "stratege". Njima je, na razini dnevne taktike, dostupan proces kombiniranja izvanjskih mogućnosti za promicanje neke kulturne prakse ili za puko sudjelovanje u reprodukciji obrazaca, ali si (što uspješnom hibridizacijom, što autoreferencijom i promatranjem drugog reda) priskrbljuju i određenu "vlastitost". Bilo bi zanimljivo provesti diferencijaciju (meta)liminalnih entiteta po crti ove De Certeauove distinkcije, te pokušati naslutiti stupnjeve ovisnosti pojedinih samoproglašanih "trećih prostora" ne samo o hibridiziranju građe iz drugih prostora (što je neminovno), već i o hegemonijskim strukturama koje naseljavaju te druge prostore, te se iz njih švercaju ili legalno uvoze. Malogranični promet i kapilarni prodori, na labavoj su granici trećeg prostora živi i neminovni. Jednostras/s/no čitanje, primjerice, (meta)liminalnog diskurza riječkog autonomizma kao sučelja (interfacea) za ograničenu komunikaciju s dubinskim strukturama društvene moći - s prostim interesom gradske oligarhije, nadaje se u tom smislu (bez obzira na realna ograničenja i uvijek nova ideološka uplitanja) - paradigmatiskim. Diskurzne pletilje, nadziratelji i pripovjedači, uspijevaju, pritom, pragmatično provesti (meta)liminalni diskurz kroz ocean označitelja: parazitirajući na prividnim ravnotežama (meta)liminalni diskurz mitteleuropškog grada uspijeva osigurati prijelaz iz municipalnog kampanilizma u autonomizam, pri čemu se prividno preživljava masovno pristajanje uz nove velike

¹³ Usp. tematski broj elektronskog časopisa LIMEN - journal for theory and practice of liminal phenomena posvećen liminalnosti u jeziku i književnosti ("<http://limen.mi2.hr/>"; "<http://www.human.pefri.ri/cro/limen/>"). Za primarne i ponešto mehaničke porabe tarnerijskog koncepta liminalnosti u sferi analize književnog teksta v. zbornike: Aguirre, M. - Quance, R. - Sutton, P. (eds.): "Margins and thresholds", The Gateway Press, Madrid, 2000. i Soto, I. (ed.), "A Place that is not a Place", The Gateway Press, Madrid, 2000.

¹⁴ De Certeau veli: "Nazivljem 'strategijom' proračun odnosa snaga koji postaje moguć od trenutka u kojemu se kakav voljni i sposobni subjekt može izdvojiti od kakva 'okruženja'. Ona određuje mjesto koje se može ocrtati kao *vlastito* i tako može poslužiti kao osnova za održavanje odnosa s različitim izvanjskošću. (...) Nazivljem, naprotiv, 'taktikom' proračun koji ne može računati na nešto vlastito, dakle niti na granicu koja razlikuje drugoga kao vidljivi totalitet. Jedino mjesto taktike jest ono drugoga. (...) 'Vlastito' jest pobjeda mjesta nad vremenom. Naprotiv, s obzirom na svoje ne-mjesto, taktika ovisi o vremenu, spremna je u njemu 'uhvatiti u letu' mogućnosti svoje koristi. (...) Nejakom biće mora se neprestance koristiti snagama koje su mu strane. Ono to uspijeva izvesti u povoljnim trenucima, kada kombinira različite činitelje (...), ali oblik njihove intelektualne sinteze nije diskurs, nego sama odluka, čin i način 'korištenja' prilike." (De Certeau, isto, str. 40)

priče (npr. uz koncept nacije i za nju vezane diskurzne formacije). Opasnost, pritom, podjednako prijete od adstratnih diskurznih građevina, kao i od neravnoteža i cijepova u vlastitome tijelu. Ako i jedna od sastavnica hibridizacijskih procesa nabuja na račun drugih, diskursu prijete neravnoteža i neminovno pristajanje uz onaj adstratni diskurz s hegemonijskim ambicijama kojeg je narečena sastavnica neizravno zastupala. U trenutku, primjerice, u kojem se germanofonost praških pisaca počinje u javnim arenaama detektirati kao nacionalni marker, te se, stoga, nadavati neželjenom brazgotinom na tijelu novog diskurza češke nacije, propada (meta)liminalni entitet germanofone književnosti češke prijestolnice.¹⁵

Premda se (meta)liminalni diskurz obično čita spram prividno monolitnijih diskurznih građevina kao čimbenik podrivanja i prostor slobode, njegove granice zatvaraju prostor *konfinacije* buntovnog subjekta. Entitet zatočen u diskurznom labirintu (meta)liminalnosti zaštićen je i nadziran, istodobno prividno izbjegavajući hegemoniju adstratnih građevina potencijalno iznimne privlačnosti, ali i ograničavajući domete vlastita hoda - sklizanja na spatiotemporalnoj plohi. Zaneseni mogućnošću izbjegavanja monolitnih pripovijesti, entiteti zahvaćeni (meta)liminalnim autoreferiranjem često ne primjećuju ovisnost o vlastitome ideološkom tkanju. Po tom se pozicioniranju glavne "slijepce pjege", tj. po otvaranju širokog "mrtvog kuta" u procesima promatranja, (meta)liminalni diskurz pokazuje srodnim upravo onim diskurzniim građevinama prema kojima pokatkad zauzima položaj protudiskursa, odn. prostora preispitivanja i negacije. Hibridizacija u dinamičkom polju kulture koje na sebe referira kao na liminalno, gradeći (meta)liminalni diskurz, nije sama po sebi dovoljnim jamcem za izlaz iz binoma i prenja monolitnijih diskurznih formacija. Tu se "Arijadnina nit" za napuštanje labirinta velikih priča može pokazati samosvojnim i djelotvornim sredstvom stare/nove hegemonije, pri čemu joj se i takvoj kakva jest može, eventualno, pridavati povoljniji moralni status od onoga namijenjenog nekim drugim diskurzniim osima, ali samo u svjetlu prepoznavanja njezine ambivalentne, kontingentne i pragmatične prirode.¹⁶ Samoproglašena se

¹⁵ "Neue Zürcher Zeitung" od 2. srpnja 1998 donosi, a praške "Literarni noviny" prenose u broju 31 od 5. srpnja 1998. članak Katarine Holländer o praškoj germanofonoj spisateljici Lenki Reiner u kojemu se, među inim, veli: "Pola godine po završetku drugog svjetskog rata napisao je F. C. Weiskopf Egonu Erwinu Kischu: 'Moramo činjenice gledati takvima kakve jesu. S mogućnošću da se u 'Čehoslovačkoj živi kao njemački pisac - gotovo je.' A tako je i bilo." (prev. A.P.)

¹⁶ Dovoljno je dozvati u svijest široke mogućnosti liminalizacije u službi hegemonije kakve izrastaju na pozadini sveopćeg simulakruma. Guy Debord u šezdesetomaškom anarho-marksističkom ključu, pripovijeda nam o uvjetima koji u svjetlu ove naše rasprave pogoduju liminalizaciji u službi hegemonije: "Borba snaga koje su se uspostavile za upravljanje istog socio-ekonomskog sistema, koja se proglašava za službeno proturječe, pripada zapravo stvarnom jedinstvu; onome u svjetskim okvirima, kao i onome unutar svake nacije. Lažne spektakularne borbe suparničkih oblika moći istodobno su stvarne, po tome što izražavaju nejednak i konfliktan razvoj sistema, relativno proturječne interese klasa ili podklasa koje priznaju sistem i definiraju svoje vlastito sudjelovanje u njegovoj moći. (...) Te različite suprotnosti mogu se prema posve drukčijim kriterijima izraziti u spektaklu, kao apsolutno različiti društveni oblici. Ali prema njihovoj pravoj stvarnosti odvojenih sektora, istina njihove partikularnosti počiva u univerzalnom sistemu koji ih sadrži: u jedinstvenom pokretu koji je od planeta napravio svoj zabran - u kapitalizmu." (Debord, Guy: Društvo spektakla i komentari društvu spektakla, Arkzin, Zagreb, 1999., str. 60)

snaga (meta)liminalnog diskurza jasno očituje na pozadini akademske politike, u njemu lijevi liberali pronalaze skrovište za zaštićeni uzgoj vlastitih pravovjernih glasova, proglašavajući ga ljekovitim dikurznim pripremkom za prevladavanje nacionalističkih i totalitarnih ideologema sraslih s propisanim konvencijama o kojima obično valja pripovijedati studentima humanističkih studija. Ideje poput podalpsko-sjevernojadranskog slavljenja hibridne habsburške "Kakanije" ili disperzije različitih tomičijanskih mitema trže se u sklopu nove etike pluralizma, kojoj je utemeljenje u sirovu multikulturalizmu, ovisnom o (anti)ideji nacije, još uvijek odveć razaznatljivo. Poslužimo li se analogijom spram razglabanja Hakima Beya¹⁷, treći prostor promoviran (meta)liminalnim diskurzom kao važan čimbenik sveopće, pa tako i akademske "kartografije", niti izdaleka ne kani biti revolucijom, no zadržava pravo da se u kakvoj temporalno-spacijalnoj ili konceptualnoj pukotini privremeno nastani kao - ustanak.

LITERATURA

1. Aguirre, M. - Quance, R. - Sutton, P. (ur.): "Margins and thresholds", The Gateway Press, Madrid, 2000.
2. Baraldi, C. - Corsi, G. - Esposito, E. (prir.): "Luhmann in Glossario - I concetti fondamentali della teoria dei sistemi sociali", Franco Angeli, Milano, (2) 1997.
3. Bhabha, H.: "'Race', Time and the Revision of Modernity" (u: Moore-Gilbert, B. - Stanton G. - Maley, W.: "Postcolonial criticism", Longman, London - New York, 1997.
4. Biti, V.: "Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije", Matica hrvatska, Zagreb, (2) 2000.
5. Bourdieu, P.: "Što znači govoriti - Ekonomija jezičnih razmjena", Naprijed, Zagreb, 1992.
6. Certeau, M. de: "Invenција svakodnevice", Naklada MD, Zagreb, 2002.
7. Čapo - Žmegač, J.: "Objektivni i subjektivni čimbenici identifikacije sa zajednicom" (u: Etnološka tribina 20, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1997.)

¹⁷ Bey piše o ideji ustanka: "Ako Povijest JEST 'Vrijeme', kao što tvrdi da jest, tada je ustanak onaj trenutak koji se pojavljuje i iskače iz Vremena, koji krši 'zakon' Povijesti. Ako je Država Povijest, kao što tvrdi da jest, tada je ustanak zabranjeni trenutak, neoprostivo nijekanje dijalektike - trešnja uz totemski stup i izvlačenje iz dimnih otvora, šamanski manevar izveden iz 'nemogućeg ugla' prema svijetu. Povijest kaže da revolucija dosiže 'permanentnost' ili barem (određeno) trajanje, dok je ustanak 'privremen'. U tom smislu ustanak je poput 'vrhunca iskustva' u suprotnosti prema razini 'obične' svijesti i iskustva. Poput praznika, ustanci se ne mogu događati svaki dan - inače ne bi bili 'nesvakidašnji'. No takvi trenuci intenziteta daju oblik i značenje cjelokupnosti života. Šaman odlazi - ne može se stalno biti na vrhuncu - no stvari su se promijenile, dogodili su se pomaci i integracije - učinjena je *razlika*." (Bey, Hakim: "Privremene autonomne zone i drugi tekstovi", Jesenski i Turk, Zagreb, 2003, str. 16)

8. Debord, G.: "Društvo spektakla i komentari društvu spektakla", Arkzin, Zagreb, 1999.
9. Foucault, M.: "Znanje i moć", Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1994.
10. Flaker, A.: "Književne poredbe", Naprijed, Zagreb, 1968.
- Holländer, K.: "Pražska nemecka autorka", "Literarni noviny", br. 31 (5. srpnja" 1998), Prag, 1998.
2. Jones, F. L. - Smith, Ph. : "Diversity and commonality in national identities: an exploratory analysis of cross-national patterns" (u: Journal of Sociology, Vol. 37(1), The Australian Sociological Association, 2001)
13. Kirby, Kathleen M.: "Indifferent Boundaries /Spatial Concepts of Human Subjectivity"/, The Guilford Press, New York - London, 1996.
14. Laclau, E. - Mouffe, Ch. : "Hegemony - The genealogy of a concept" (u: Seidman, S. - Alexander, J. C. : "The New Social Theory Reader", Routledge, London - New York, 2001.)
15. Luhmann, N., "Social Systems", Stanford UP, Stanford, 1995.
16. Luhmann, N., "Teritorijalne granice kao granice sistema" (u: Novi Kamov, br. 0, ICR, Rijeka, 2001.)
17. LIMEN - journal for theory and practice of liminal phenomena, n. 2/2002 / special issue: Language, literature, liminality/: "<http://limen.mi2.hr/>"; "<http://www.human.pefri.hr/cro/limen>".
18. Rabinow, P.: "Le rappresentazioni sono fatti sociali. Modernità e postmodernità in antropologia" (u: Clifford, J. - Marcus, G. E.: "Scrivere le culture - Poetiche e politiche in etnografia", Meltemi ed., Rim, 1997)
19. Schwanitz, D., "Teorija sistema i književnost", Naklada MD, Zagreb, 2000.
20. Smith, A., "The Ethnic Origins of Nations", Blackwell, Oxford, 1986.
21. Soto, I. (ed.): "A Place that is not a Place", The Gateway Press, Madrid, 2000.
22. Tullio-Altan, C., "Ethnos e civiltà", Feltrinelli, Milano, 1995.
23. Westwood, S., "Power and the Social", Routledge, London - New York, 2002.

SUMMARY

Aljoša Pužar

(META)LIMINAL DISCOURSE

The main interest of this paper is an introductory conceptualisation of specific discourse-building processes related to the zones or entities (conceptually independent from touchable spatiality), sometimes described (in cultural and literary history) as liminal, for their notable in-betweenness and processual nature. Apparent second-order observings enabled the formation of specific self-referential perceptions and/or descriptions of liminal peculiarities. They tend to act as a constitutive part of a broader (liminal) discourse which gradually became self-centred and apparently conscious of its own position - (meta)liminal.

Key words: zone/entity, discourse, liminality, (meta)liminality, second-order observing, self-reference